

του ιστορίας. Το πρόσφατο ενδιαφέρον για τη μελέτη του τοπικού έχει βέβαια φωτίσει κάποιες σημαντικές πτυχές της ιστορίας του. Διαπιστώνεται ωστόσο ότι ελάχιστα έχει συμβάλει στη μελέτη της ιστορικότητας των ίδιων των δρώντων υποκειμένων και της δικής τους θέσης στην ιστορική διαδικασία. Τις αγνοημένες και αθέατες όψεις της κοινωνικοπολιτισμικής πραγματικότητας που δεν τις φωτίζουν επαρκώς οι γραπτές πηγές -από πραγματική έλλειψη πληροφόρησης ή και από πρόθεση- μπορούν να τις αποκαλύψουν οι ιστορίες ζωής και οι προφορικές μαρτυρίες των ανδρών και των γυναικών, των εργατών και των εργατριών κ.λπ. Η ανάγκη ως εκ τούτου καταγραφής και αξιοποίησης τους είναι επιτακτική, γιατί λιγοστεύουν οι «αυτόπτες μάρτυρες» και οι εθνογραφικοί φορείς που βίωσαν τα γεγονότα και έδωσαν τη δική τους σημασία και ερμηνεία στα πράγματα.

Το ευρύτερο αντικείμενο της μελέτης μου είναι η κοινωνική, πολιτισμική ιστορία και ανθρωπολογία των επαρχιακών αστικών κέντρων του καπνού και ειδικότερα του Αγρινίου. Σε αυτήν ωστόσο την ανακοίνωση επέλεξα να ασχοληθώ με τις ιστορίες ζωής των καπνεργατριών, των γυναικών που έζησαν τη ζωή τους με τη μυρωδιά και την ανάγκη του καπνού. Η επιλογή μου δεν υπαγορεύτηκε τόσο από την ανάγκη να συμπληρωθούν με τη μαρτυρία τους τα κενά για τα πράγματα και τα γεγονότα που συγκρότησαν το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας του Αγρινίου, όσο από την ανάγκη να αναδειχθεί και να κατανοηθεί μέσα από την ανάλυση των ιστοριών της ζωής τους η δική τους ιστορική εμπειρία και ερμηνεία. Αν και οι ιστορίες ζωής των καπνεργατριών εξωτερικεύουν ατομικές εμπειρίες, καταφέρνουν μέσα από τις κοινές αφηγηματικές τους φόρμες, τις επαναλαμβανόμενες στο βάθος αυτοαναπαραστάσεις τους να διαμορφώσουν κοινά

στερεότυπα και ταυτότητες. Η Πασσερίνι σημειώνει ότι οι αυτο-αναπαραστάσεις είναι περίπου ίδιες, γιατί ό,τι τα άτομα θυμούνται το θυμούνται ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, μιας τάξης όπου εντάσσονται. Η ατομική μνήμη γίνεται έτσι συλλογική μνήμη και η μελέτη της αναδεικνύει κάποιους κοινούς τόπους που αποκαλύπτουν τις κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές των ομάδων και των τάξεων και εμπειρικλείουν ταυτόχρονα το ρόλο του ατόμου στην ιστορική διαδικασία.

Η σπουδή λοιπόν αυτών των πολιτισμικών μορφών και διαδικασιών, μέσα από τις οποίες τα άτομα εκφράζουν την αίσθηση του εαυτού τους στην Ιστορία, νομίζω ότι έχει σημασία, και προς τα εκεί μπορούμε να εκδηλώσουμε το ενδιαφέρον μας για τη συμπλήρωση της Ιστορίας και για την ανάδειξη μιας ανθρωπολογικής εκδοχής της. Από μέρους της επίσημης Ιστορίας, της Ιστορίας των αρχειακών πηγών και των συμβάντων μας είναι γνωστό ότι το Αγρίνιο από τις αρχές του αιώνα και κυρίως μετά την εγκατάσταση των

προσφύγων της Μικράς Ασίας και του Πόντου είχε αναδειχθεί σε μεγάλο κέντρο παραγωγής, επεξεργασίας και εμπορίας του καπνού. Η διεθνής ζήτηση προώθησε την καλλιέργεια της ποικιλίας του «μυρωδάτου» και η εσωτερική κατανάλωση την καλλιέργεια της ποικιλίας των «τσεμπελιών».

Η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και του εμπορίου του καπνού επέτρεψαν την ανάπτυξη και της δευτερογενούς παραγωγής. Στην πόλη του Αγρινίου, όπως και σε άλλα καπνεμπορικά κέντρα, αναπτύχθηκαν τοπικές Βιομηχανίες επεξεργασίας του καπνού που απασχόλησαν ένα σημαντικό εργατικό δυναμικό. Η υλική και η συλλογική μνήμη της πόλης από μόνες τους καταγράφουν σε κάθε γωνιά και ένα καπνομάγαζο – καπναποθήκη επεξεργασίας, με κυρίαρχες τις καπναποθήκες των αδελφών Παπαστράτου, του Ηλιού, των αδελφών Παναγόπουλου, Παπαπέτρου, «Generale» κ.λπ.

Το εργατικό τους δυναμικό ήταν κυρίως γυναίκες που διεκπεραίωναν τη δύσκολη φάση της διαλογής του καπνού κατά ποιότητα και άνδρες για τα άλλα στάδια της επεξεργασίας και της μεταφοράς του στις αποθήκες. Ιστορικές και οικονομικές συγκυρίες δημιουργούσαν άλλοτε μια οικονομική ανάπτυξη στην πόλη και στους κατοίκους της, απόλυτα συνδεδεμένη με την εμπορικότητα και την απορρόφηση του καπνού (όπως ίσχυε μέχρι το 1930 περίπου), και άλλοτε μια οικονομική κρίση που είχε αρνητικές επιπτώσεις στο εργατικό δυναμικό της πόλης, στον εμπορικό, βιοτεχνικό της κόσμο και στον παραγωγό του καπνού. Η ιστορία του εργατικού κινήματος της πόλης αναφέρεται περιορισμένα στις κινητοποιήσεις των καπνοπαραγωγών, των καπνεργατών και καπνεργατριών, στους αγώνες για την αύξηση των μεροκάματων, στις απεργίες και στις δυναμικές διαδηλώσεις, στους θανάτους για την εξασφάλιση της οκτάωρης εργασίας κ.λπ. Τα Αρχεία των Εταιρειών Επεξεργασίας (Καπναποθήκες δίνουν λίγα στοιχεία για το

επίσημο εργασιακό καθεστώς, ωστόσο αυξάνουν τις πληροφορίες για τον κατά φύλο και ιεραρχημένο καταμερισμό της εργασίας: για τις γυναίκες («γυναίκες όρθιες», «γυναίκες ξεφυλλίστριες», «γυναίκες σοπάνι», «γυναίκες καθαρίστριες» κ.λπ.) και για τους άνδρες («άνδρες στιβαδόροι», «άνδρες εργαζόμενοι»). Τα Αρχεία επίσης του Ασφαλιστικού Ταμείου¹⁵ παρέχουν κάποιες πληροφορίες για τις εργάτριες, για το χρόνο εργασίας τους, τις απολύσεις, τη συνταξιοδότηση τους κ.λπ. Η ορθή αξιοποίηση των παραπάνω πηγών και του Τύπου μπορεί ίσως να δώσει μια οικονομική και κοινωνική ιστορία αναμφίβολα σημαντική όχι όμως ολοκληρωμένη, εάν δεν αξιοποιηθεί η ιστορική εμπειρία των ίδιων των δρώντων υποκειμένων, δηλαδή αυτή των εργατών και των εργατριών που έχουν τη δική τους αίσθηση για ό,τι συγκροτεί την ιστορία του καπνού, για τις συνθήκες δουλειάς τους, για τη σωματική και ψυχική αντοχή τους ύστερα από την ολόημερη εργασία, για τη μυρωδιά και τη σκόνη του καπνού

που κατέτρωγε των περισσότερων τα πνευμόνια, για τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις, για την πρόωρη κοινωνική ωρίμανση τους, όταν παιδιά 10 χρονών δούλευαν στα καπνομάγαζα, για τις δομές, τέλος, και την καθημερινότητα της εργατικής οικογένειας, για την κοσμοθεωρία τους, για οτιδήποτε αποτελεί το πεδίο της εθνοϊστορίας ή της μικρο-ιστορίας. Οι μαρτυρίες τους, καταρχήν, για τις τεχνικές επεξεργασίας του καπνού, για τις τεχνολογικές μεταβολές και για τις συνέπειες που αυτές είχαν πάνω στη ζωή των εργατικών στρωμάτων της πόλης, για τη θέση και την οργάνωση των παλιότερων βιοτεχνικών κτιρίων του καπνού, για τις εργασιακές σχέσεις, για τις εργατικές κινητοποιήσεις, για τους κοινωνικούς ρυθμούς της πόλης στην περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου κ.λπ. αποδεικνύονται ιδιαίτερα χρήσιμες για τη συμπλήρωση των κενών της τοπικής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, ενώ παράλληλα δεν αποσιωπούν τη σημασία που αποκτούν οι πολιτισμικοί παράγοντες για τη συγκρότηση της

χρονικής ως τότε, χειμώνα - καλοκαίρι. Με τα μηχανήματα κόβονταν η δουλειά. Κάθε λεπτό κι ένα δέμα ήταν έτοιμο μ' αυτές. Να η αστυνομία, ξύλο, απεργίες... Σιγά σιγά όλες οι αποθήκες έβαλαν μηχανήματα και δε μπορούσαμε να κάνουμε τίποτε. Ήρθαν και τα υγραντήρια, σε δύο λεπτά μέσα το υγραντήριο έβγαζε υγρό τον καπνό, τι χρειάζονταν οι καπνεργάτες; Η τόγκα να δεις... Με δύο γυναίκες δούλευε όλη μέρα... Την κατάργησαν αυτή... Οι γυναίκες μπήκαν στα τάπια, έτσι στεκόμασταν όρθιες μπροστά στον πάγκο, ξερμαθιάζαμε μόνο, δε διαλέγαμε ποιότητες, μόνο κάνα φύλο και τίποτε άλλο. Τώρα είμασταν ξεφυλλίστριες, είμασταν γυναίκες όρθιες, άλλες ήταν γυναίκες «σοπάνι», αυτές δηλαδή που τύλιγαν -σωπάνιαζαν- τον έτοιμο σε δέμα καπνό. Αποκεί οι άνδρες τον πήγαιναν στις αποθήκες και τον στοίβαζαν. Οι στοιβαδόροι του άλλαζαν κάθε τόσο θέση για να στεγνώνει και να αερίζεται καλά. Άλλες ήταν καθαρίστριες. Εγώ τα υπόλοιπα χρόνια, ως τη σύνταξη, δούλεα στα τάπια. Δε μ' απέλυσαν ποτέ. Σ' όλους δούλεψα,

οι διαβαθμίσεις της, και ένα αίσθημα οικογενειακής και ευρύτερα κοινωνικής αυτοθυσίας.

«Κοίτα εγώ κατάλαβα ότι είμασταν φτωχοί και ξένοι από 'ταν ήμουνα επτά χρονώ. Κατεβαίναμε παιδάκια από τον Άγιο Κωνσταντίνο, την Παπαστράτου, να πάμε να πάρουμε το συσσίτιο από την Πρόνοια, κι έλεγαν οι Αγρινιώτες στο δρόμο: Έρχονται τα τσόκαρα!! Φορούσαμε βλέπεις κάτι ξύλινα παπούτσια, τι παπούτσια, έναν πάτο ξύλινο, κι ένα λουράκι πέτσινο από πάνω, και καθώς περπατούσαμε, ακούγονταν τα ποδαράκια μας

Κι αργότερα όταν κατεβαίναμε λεφούοια γυναίκες από το συνοικισμό για να πάμε στις καπναποθήκες, τον ίδιο δρόμο τέσσερις φορές την ημέρα, μου φαινόταν πως άκουγα τα τσοκαράκια μας να χτυπούν.

Στις καπναποθήκες δούλεψα 20 χρόνια. Τότε δούλευες πολύ για να κρατηθείς στη ζωή. Ο

ένα μικρό επίπεδο δημόσιας καταξίωσης. Στην πραγματικότητα όμως αυτές οι γυναίκες αισθάνονται ότι έχουν πετύχει αξιόλογα επιτεύγματα. Καθώς ξετυλίγουν την ιστορία της ζωής τους, γίνεται φανερό ότι οι ίδιες δεν υποτιμούσαν τη συνεισφορά τους στην κοινωνία: δείχνουν ότι γνώριζαν τη θέση τους, ήταν ασφαλείς σε αυτήν και ένιωθαν ικανοποιημένες από τις δραστηριότητες τους. Είχαν ένα σημαντικό οικονομικό ρόλο: να παίξουν στην πρόσκτηση και στη διαχείριση του οικογενειακού εισοδήματος, και είχαν επίσης συνείδηση για το ρόλο τους μέσα στην οικογένεια και στην κοινωνία: «με τη δουλειά μου ανέστησα τα παιδιά μου, σπούδασαν τα δύο. Δε περίμενα με το χέρι ανοιχτό να μου δώσει ο άντρας μου για να πάω στο μπακάλη. Όταν ερχόταν το Σαββατόβραδο κι έπαιρνα το βδομαδιάτικο, τα κουμαντάριζα τα δικά μου και του άντρα μου και πληρώναμε και το νοίκι, το μπακάλη κι όλους. Έβαζα και κάτι στην άκρη. Δούλευα, και αυτό μούδινε μια ανάπαψη, μια σιγουριά... Πηγαίναμε κάθε Κυριακή βόλτα

στο πάρκο να πιούμε την πορτοκαλάδα μας, να χαζέψουμε κι ήταν ωραία. Δε με πείραζε η δουλειά...». Έτσι η εργασία στις καπναποθήκες - όχι όμως και η εργασία στα καπνοχώραφα - αποτελούσε ένα βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Ίσως επειδή η εργασία στις καπναποθήκες ήταν μισθωτή σταθερή εργασία, η οποία, αν και ήταν κακοπληρωμένη, απέδιδε κάποια έσοδα στην οικογένεια και παρείχε μια σημαντική ευκαιρία για εμφάνιση και δράση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Αυτό διαμόρφωνε ένα αίσθημα αυτοσεβασμού στις γυναίκες και αποτελούσε ένα σημείο όπου συγκρούονταν οι αντιλήψεις για τη θέση των γυναικών στο σπίτι. Οι ίδιες πολύ λίγο διακρίνονταν από τη διάθεση να παρουσιαστούν ως γυναίκες καταπιεσμένες από τους άνδρες. Στις ιστορίες ζωής τους οι περισσότερες υπογράμμιζαν τη συνείδηση που είχαν για τις περιορισμένες προοπτικές και ευκαιρίες στις ζωές τους και δεν παρέλειπαν σ' αυτή την έλλειψη επιλογών που είχαν να συνδέσουν τους άντρες τους, τους άντρες της

τάξης τους. Ελάχιστα είχαν την αίσθηση ότι αυτές, ή οι μητέρες τους είχαν καταπιεστεί ιδιαίτερα από τους άνδρες, όχι τουλάχιστον από τους άνδρες της εργατικής τάξης. Αντίθετα έτειναν να κατηγορούν τη φτώχεια που κυβερνούσε εκεί που ζούσαν, τη διάρκεια και τη φύση της εκπαίδευσης τους και πολύ συχνά το είδος της προσφερόμενης εργασίας. Αυτές που συνέχιζαν να φτάνουν τις σκέψεις τους ως τις ρίζες της φτώχειας και που συνελάμβαναν τις ζωές τους με τους όρους της εκμετάλλευσης έβλεπαν τον εαυτό τους και τους άνδρες τους ως καταπιεσμένους από τους πλούσιους, τους μεσίτες και τους εμπόρους του καπνού και τα αφεντικά που ήταν άνδρες. Με άλλα λόγια, οι γυναίκες που ήταν συνειδητοποιημένες για την εκμετάλλευση την ερμήνευαν στα πλαίσια της ταξικής σύγκρουσης. Μέσα από τα σταθερά χαρακτηριστικά της αφήγησης εκδηλώνεται καταρχήν μια πολλαπλή αίσθηση συλλογικότητας και εργατικής αλληλεγγύης: «εμείς», «εμείς» και

το εμείς σημαίνει το σωματείο, οι άλλοι εργάτες ή οι σύντροφοι και οι συντρόφισσες.

«Το κακό έγινε με την τόγκα. Το δικό μας σωματείο ήταν ισχυρό. Τα αφεντικά έφεραν την τόγκα και για αυτή έπαιρναν μόνο γυναίκες, κι οι άνδρες μας έμειναν χωρίς δουλειά. Τους συνέφερε να παίρνουν μόνο γυναίκες, γιατί το μεροκάματο ήταν μόνο το ένα τρίτο από αυτό που έπαιρναν οι άνδρες. Να φανταστείς ότι όταν οι άνδρες έπαιρναν ενενήντα δραχμές, οι γυναίκες παίρναμε τριάντα επτά. Γιατί να μην πάρουν εμάς στη τόγκα... Μας έπεφταν οι πλάτες με τη «τόνκα», εδώ δεν ξεφυλλίζαμε τον καπνό, τον ξερμαθιάζαμε μόνο, ποστιάζαμε και πέρναγε από τη μηχανή. Οι άνδρες μας κάθονταν... Κάναμε μεγάλες απεργίες γι' αυτό. Και το '26, τότε που σκότωσαν την Γεωργατζέλη, καπνεργάτρια μπροστά μπροστά με την κοιλιά στο στόμα. Τους στρίμωξε τους χωροφυλάκους στην πορεία και μπάμ τη σώριασαν... Δε

ενεργά μέλη του εργατικού κινήματος και του κομμουνιστικού κόμματος. «Εγώ ήμουν συνδικαλίστρια από το 1964. Έφαγα ξύλο με το τσουβάλι, δε με χώνευαν μου άλλαξαν τη δουλειά που έκανα, με έβαλαν καθιστή, από συλλέκτρια που ήμουν, έβγαλα κι εγώ ένα λόγο και τους είπα φεύγω. Εγώ στη δουλειάμ ήμνα πάντα συλλέκτρια... Ήμνα καλή στη δουλειά μ... Δε βγήκα ποτέ να πάω επάνω, να πιω νερό, να πιω ένα καφέ. Να κάνω τα γλυκό μάτια στον επιστάτη για να με κρατήσουν στη δουλειά. Γίνονταν και τέτοια, μη νομίζεις. Έτρεμε το φυλλοκάρδιμου κάθε Παρασκευή, όταν μας έβαζαν στη σειρά, κι έλεγαν ένα ένα τα ονόματα των καπνεργατριών που απολύονταν αλλά εγώ δεν ανέβαινα επάνω να πιω ένα καφέ... Λεν έδωσα αυτό το δικαίωμα ποτέ. Μούτζες ναι έδινα. Γι' αυτό μ' έβαλαν να δλεύω καθιστή».

Η κυρία Δέσποινα διηγείται την ιστορία της Γεωργατζέλη με την επίσημη εκδοχή του

